

ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті проаналізовано сутність національної та економічної безпеки та визначено місце і значення економічної безпеки у комплексній системі складових національної безпеки України. Встановлено сутність факторів економічної безпеки з наданням авторського визначення. Визначено важливе місце рівня енергетичної безпеки серед інших складових економічної безпеки.

The article analyzes the essence of national and economic security and defines the place and importance of economic security in complex system components of the national security of Ukraine. Essence of factors of economic security with the provision of authors determination are given. An important place among the other components of the economic security of energy security is defined.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Визначення факторів економічної безпеки держави є дуже важливим завданням. Особливої актуальності це питання набуває в умовах поглиблення економічної кризи як у світі, так і в Україні. Велика кількість окремих підприємств, цілі галузі й економіка держави в цілому не можуть вважати себе такими, що є забезпеченими економічною безпекою. Одна країна за іншою наголошують на своїй частковій або повній неплатоспроможності. Одна крупна компанія за іншою оголошують про своє банкрутство, продаж або ліквідацію. Усе це змушує науковців все більше уваги приділяти питанню не тільки визначення сутності економічної безпеки, але й виокремленню складових, які впливають на зміну рівня економічної безпеки.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. На рівні держави питання забезпечення економічної безпеки пов'язано із необхідністю забезпечення національної безпеки. Верховна Рада України 16 січня 1997 р. прийняла Концепцію (основи державної політики) щодо забезпеченню національної безпеки України. Шість років потому Верховною Радою було прийнято Закон України «Про основи національної безпеки України», який визначає основні категорії національної безпеки на законодавчому рівні. Відповідно до цього закону національна безпека України передбачає гарантований стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Головними об'єктами національної безпеки є громадянин (його права і свободи); суспільство (його духовні і матеріальні цінності); держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність порядку) [1]. У цьому законі загрози національним інтересам та національній безпеці України згруповано за наступними сферами: зовнішньоекономічна, внутрішньополітична, економічна, соціальна та гуманітарна, екологічна, інформаційна. Відповідно до вищенаведених загроз прийнято виділяти складові національної безпеки держави, а саме зовнішньоекономічну, внутрішньополітичну, економічну, соціальну та гуманітарну, екологічну, інформаційну безпеки.

Існує багато різних точок зору щодо переліку складових національної безпеки. Деякі автори не вважають за потрібне виокремлювати зовнішньоекономічну або гуманітарну безпеки, хтось пропонує додати військову, зовнішньополітичну та енергетичну складові національної безпеки, але всі погоджуються з тим, що основою національної безпеки держави є забезпечення її економічної безпеки. Розгляд факторів економічної безпеки базується на поняттях національної безпеки, національних інтересів та загроз національній безпеці, зафіксованих у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України».

Ці поняття також обговорювались у багатьох монографіях, статтях вітчизняних та закордонних учених, таких як: В. В. Бушуєв, В. І. Шлемко, І. Ф. Бенько, А. І. Шевцов, М. Г. Земляний, А. З. Дорошкевич, В. В. Бугушев, Н. І. Воропай, А. М. Мастепанов, Ю. К. Шафраник, А. К. Шидловський, М. П. Ковалко, І. В. Діак, В. О. Косевцов, І. Ф. Бінько.

Згідно з Законом під національними інтересами розуміють життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності українського народу, як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні, що визначають потреби суспільства та держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Загрози національній безпеці визначаються як потенційно можливі та ті, які існують як явища і фактори, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість наукових трудів, монографій, статей вітчизняних та закордонних авторів, присвячених проблемі визначення сутності економічної безпеки, та визначенню факторів економічної безпеки, досі не має єдиної точки зору щодо цих питань.

Постановка завдання. З урахуванням змісту вищенаведених категорій національної безпеки ще більш важливого значення набуває завдання визначення місця і значення економічної безпеки у комплексній системі складових національної безпеки України. Метою статті є визначення сутності факторів економічної безпеки, визначення місця серед факторів економічної безпеки такої її складової як енергетична безпека.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо виходити з принципу ієрархічного підпорядкування складових національної безпеки України, то економічна безпека буде виступати лише однією з синтезованих складових національної безпеки, тобто їхній взаємозв'язок можна представити схемою, наведеною на рис. 1. Під синтезованою складовою будемо розуміти таку складову національної, або іншої безпеки, яка формується під впливом певної кількості інших синтезованих або елементарних складових.

Рис. 1. Схема ієрархічних взаємозв'язків елементарних та синтезованих складових національної безпеки України

Якщо ж проаналізувати рівень впливу окремих складових національної безпеки України та їхню взаємозалежність, то, безумовно, провідну роль серед синтезованих складових національної безпеки слід надати економічній безпеці.

Це зумовлюється низкою абсолютно явних обґрунтувань, які не потребують складних доказів. Так, аксіомою є те, що саме в економічній сфері держави формуються матеріальні, фінансові, трудові ресурси, які забезпечують проведення заходів у соціальній, гуманітарній, екологічній, інформаційній сферах. Саме розвиток економіки та стан її захищеності визначають рівень життя населення, його соціальну захищеність, рівень задоволення матеріальних та моральних потреб тощо. Не потребує особливих доказів твердження, що складнощі чи полегшення у зовнішньополітичній, військовій та внутрішньополітичній сферах прямо та безпосередньо залежать від масштабів та ефективності економіки країни. Навіть війни сьогодні переважно безкровні – економічні.

Таким чином, задля забезпечення національної безпеки необхідно в першу чергу розглянути питання забезпечення економічної безпеки. Перефразовуючи вищезазначений висновок можна сказати, що головною задачею будь-якої держави є забезпечення своєї економічної безпеки.

Таким чином, графічно вище означену провідну роль економічної безпеки серед складових національної безпеки можна представити схемою, наведеною на рис. 2.

Рис. 2. Схема взаємозалежності складових національної безпеки України

Існує велика кількість визначень економічної безпеки. Приведемо одне з них яке на думку автора найбільш вдале та розроблено колективом авторів під керівництвом А. І. Шевцова: «Економічна безпека – це стан національної економіки, що дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатність задовольняти потреби особистості, родини, суспільства, держави» [2, с.6]. Згідно з визначенням, економіка може вважатися такою, що знаходиться у стані економічної безпеки в тому разі, якщо вона здатна задовольняти потреби особистості, родини, суспільства, держави навіть під час кризових (зовнішніх або внутрішніх) явищ. Таким чином, питання здатності економіки протидіяти кризовим явищам набуває ще одного актуального значення.

На думку автора, перед тим як розглянути сутність факторів економічної безпеки, варто уточнити сутність поняття фактору. Передусім необхідно відзначити, що термін «фактори» в економічній науці та практиці застосовується у двох значеннях: по-перше, у понятті «факторів виробництва», по-друге у понятті «факторів динаміки обсягу

виробництва». Категорія «фактори виробництва» визначається як сьогодишньою українською, так і зарубіжною загальною економічною теорією. При цьому деякі автори наводять характеристику сутності категорії факторів виробництва, а інші – лише їхнього складу.

У сьогодишній українській економічній теорії не завжди викладається сутність теорії факторів виробництва, а лише наведений їхній перелік. Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєва зазначають таке: «робоча сила виступає в якості особистого фактора виробництва. Це головна творча продуктивна сила суспільства. Засоби виробництва складають речовий фактор виробництва. У результаті взаємодії факторів виробництва створюється продукт праці, призначений задовольнити ті чи інші потреби людей» [3, с.34]. Але у цьому випадку не згадується про землю, як фактор виробництва [3, с.33–34].

С. В. Мочерний зазначає: «У західній економічній літературі розглядають декілька чинників економічного прогресу. У другій половині XIX сторіччя такими чинниками називали капітал, землю і працю. У сучасній економічній літературі замість землі окремим чинником розглядають природні ресурси» [4, с.28].

Розмаїття точок зору щодо складу та кількості факторів виробництва може бути представлено й наступними цитатами: «Основні чинники виробництва – праця, земля, капітал» [5, с.94]. «Суспільне виробництво завжди передбачає функціонування двох факторів: особистого й речового» [6, с.29]. «Виробництво – доцільна діяльність людей спрямована на задоволення їхніх потреб. У цьому процесі взаємодіють основні фактори виробництва – праця, капітал, земля, підприємництво. У сучасній економічній науці ми будемо частіше зустрічатися з терміном «ресурси». Справа в тому, що названі чотири фактори являють собою дуже укрупнене уявлення про основні елементи економічного потенціалу тієї чи іншої країни ...Ось чому все частіше економісти стали вживати термін «ресурси», під яким мається на увазі виробничі блага, створені природою і людьми ...У найзагальнішому вигляді ми можемо визначати ресурси як блага виробничого призначення, необхідні для створення кінцевих товарів і послуг» [7, с.50, 52].

Деякі економісти-теоретики у якості факторів виробництва вказують: робочу силу, засоби праці, предмети праці та ін.

Більш широка характеристика питань щодо факторів виробництва міститься у навчальному посібнику колективу авторів за редакцією д.е.н., проф. А. К. Покритана, д.е.н., проф. М. І. Збарського: «У сучасній спеціальній літературі поняття «фактори економічного прогресу», «фактори виробництва» розглядаються переважно як тотожні, оскільки і ті й інші вважаються джерелами національного доходу, зокрема, прибутку. У певному контексті ці поняття не рідко ототожнюються з терміном «економічні ресурси». Одночасно факторами виробництва називають важливі об'єкти і елементи, які мають вирішальний вплив на можливості і результати виробництва» [8, с.203].

В одному із західних підручників з економічної теорії «Економікс» викладено такий погляд щодо питання факторів виробництва: «Фактори виробництва являють собою витрати, що включають послуги праці, землю, машини, інструменти, будівлі та сировину, використовувані для виробництва товарів та послуг ... Фірма використовує багато різних видів витрат або виробничих факторів, для виробництва товарів та послуг ... Первинні виробничі фактори – праця, земля і капітал» [9, с.22, 136, 271].

Західні економісти К. Р. Макконел, С. Л. Брю викладаючи свою точку зору щодо факторів виробництва, вказують на його дискусійність: «Ці (праця, земля, капітал, підприємницькі здібності) чотири великі групи економічних ресурсів, часто званих також чинниками виробництва, виявляються предметом спору, коли справа доходить до класифікації конкретних ресурсів» [10, с.38].

Із наведених вище поглядів різних авторів можна зробити такі висновки:

- по-перше, питання про склад і сутність так званих «факторів виробництва» є дискусійними, оскільки названо багато їхніх видів, котрі у різних авторів, як правило, не співпадають;
- по-друге, застосовується навіть інший термін «ресурси виробництва» замість терміну «фактори виробництва»;
- по-третє, до складу «факторів виробництва» або «ресурсів виробництва» рекомендуються види факторів або ресурсів, які розрізняються за сутністю, за формою, за одиницями виміру (капітал, земля, НТП, підприємницькі здібності і т. ін.), тобто є незмірними та незіставними.

Загальне поняття факторів в економіці викладено, наприклад, у «Великому економічному словнику» за ред. А. Н. Азриліяна: «Фактор (від лат. Factor – робить, що виробляє) – суттєва обставина в будь-якому явищі, процесі, вихідні складові чогонебудь» [11 с.1168]. У словниках (українських, російських, іншомовних) надається подібне тлумачення цьому поняттю з року в рік. У «Словнику російської мови» С. І. Ожегова надається таке визначення «фактора»: «Фактор – момент, суттєва обставина в будь-якому процесі, явищі» [12, с.692]. У «Словнику іноземних слів» поняття фактору представлено наступним чином: «Фактор (від лат. Factor – робить, що виробляє): 1) причина, рушійна сила здійснюючого процесу або одне з основних його умов, 2) мат., кожне з перемножуваних чисел (співмножників)» [13, с.718].

Показово, що у останньому визначенні поняття «фактор» зазначається той факт, що це поняття застосовується також і в математиці. Доцільно додати, що це поняття є важливим також і в статистиці, і в інших економічних науках. «Фактор (у статистиці): 1) причина, що знаходиться в певному логічному взаємозв'язку зі слідством. Так, в економічній статистиці технічний прогрес розглядається як найважливіший фактор підвищення продуктивності праці; 2) числова величина (стат. – «показник»), яка перебуває у кількісно визначеному взаємозв'язку з іншим показником, часто званим результативним. У математичній статистиці в таких випадках показники-фактори часто називають незалежними змінними, а результативний показник – залежною змінною – відгуком, 3) в математичній статистиці внутрішньо притаманна еволюції об'єкта безпосередньо не спостережувана причина, якій, проте, може бути додана кількісна визначеність» [14, с.553].

Таким чином, у статистиці й математиці поняття факторів цілком пов'язується з тою роллю, яку вони відіграють у математичному виразі, що представляє якусь математичну дію (насамперед, множення). Множники називаються факторами, а добуток – результатом. Відповідно, ті економічні показники, які належать до множників, називаються факторними показниками, або показниками-факторами, а той, який представляє добуток, результативним показником, або показником-результатом.

Але в економічних науках, на відміну від математики і статистики, поняття фактору має також містити і певний економічний зміст. Аналізуючи визначення поняття фактору, які наводяться у навчальних посібниках, довідниках, підручниках з економічних наук, у першу чергу необхідно підсумувати, що зустрічаються випадки, коли поняття факторів економічної динаміки просто ототожнюється з поняттям «факторів виробництва», яке притаманне економічній теорії «продуктивності», або ж питанням щодо «факторів розвитку» і розглянуто автором раніше.

Наприклад, у навчальному посібнику з економіки підприємства Л. Г. Мельник та А. І. Каринцевої викладено матеріал щодо «трудових факторів», «природних факторів», «інформаційних факторів», які тлумачаться як фактори виробництва [15, с.31].

На погляд автора, необхідно відрізнити поняття «фактори виробництва» і «фактори динаміки виробництва» (або «фактори розвитку виробництва»). Інша річ, що «фактори виробництва» можуть виступати у якості факторів динаміки виробництва, але перші за своєю сутністю є політекономічні категорії, а другі – категорії конкретно економічних наук.

Тому другі від перших повинні відрізнятися більшою конкретизацією, тобто, виступати конкретними економічними показниками: наприклад, не просто «праця», а «продуктивність праці», «кількість персоналу», «фонд заробітної плати», «фонд робочого часу», «коефіцієнт змінності робітників» і т. ін.

Водночас «фактори динаміки виробництва» у конкретно економічних науках відрізняються від «факторів» у статистиці і математиці, оскільки, на відміну від останніх, мають певний економічний зміст.

На погляд автора, сутність факторів у конкретно економічних дисциплінах найбільш адекватно охарактеризовано доктором економічних наук, професором В. І. Осиповим: «Під факторами в економіці варто розуміти умови, обставини, рушійні сили економічних явищ і процесів. Фактори і об'єкти їх впливу виражаються конкретними економічними показниками, тобто характеристиками економічних категорій, що володіють якісною і кількісною визначеністю. Однак не у всіх випадках фактори можуть бути виражені показниками» [16, с.23].

Переходячи до визначення факторів економічної безпеки можемо зазначити, що під ними можна розуміти умови, обставини, рушійні сили забезпечення економічної безпеки. Таким чином, виходячи із визначень економічної безпеки і факторів в економіці можемо запропонувати наступне авторське визначення факторів економічної безпеки.

Під факторами економічної безпеки будь-якої системи необхідно розуміти умови, обставини, рушійні сили, що дозволяють зберігати стійкість системи до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатність виконувати завдання, які стоять перед системою.

Під системою можна розуміти будь-яку відносно відокремлену економічну одиницю, починаючи від домогосподарства, продовжуючи підприємством і економікою держави в цілому. Якщо говорити про завдання системи, то для рівня економіки держави таке завдання полягає у задоволенні потреб особистості, родини, суспільства, держави. Для рівня підприємства завдання визначаються в кожному випадку окремо власниками підприємствами, а в загальному випадку завданням підприємства є отримання прибутку.

Говорячи про вплив факторів економічної безпеки варто зазначити, що діючі умови, обставини, рушійні сили, не дозволяють зберігати стійкість економіки України до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатність виконувати завдання, які стоять перед нею. Недостатній рівень економічної безпеки підтверджується й тим, що економіка України, як наслідок рівень «задоволення потреб особистості, родини, суспільства, держави» в високому ступені залежить від таких «внутрішніх і зовнішніх загроз», як наявність зовнішніх кредитів, попит на продукцію металургії на зовнішніх ринках, цінова кон'юнктура на багатьох ресурсних ринках і. що набуває все більшого значення, ціни і умов постачання паливно-енергетичних ресурсів. Розглянемо більш детально останню складову економічної безпеки, а саме енергетичну безпеку.

У складі елементів економічної безпеки держави, на погляд автора, енергетичну безпеку необхідно вважати основною складовою. Взагалі це пояснюється тим, що наявність чи відсутність енергії зумовлює можливість або неможливість функціонування економіки. Висока ефективність енерговикористання виступає головною засадою високої ефективності економіки, що є першорядною умовою створення гідного рівня життя народу України.

Аналізуючи засади провідної ролі енергетичної безпеки у системі національної безпеки України, варто зробити наголос на вирішальному значенні такого її напрямку, як підвищення ефективності енерговикористання. Низький рівень ефективності енерговикористання призводить до низької ефективності економіки, а надмірно низька ефективність енерговикористання може призвести навіть до колапсу економіки. Енергетична безпека головна складова економічної безпеки держави. Без енергії не можлива стійкість

економіки і задоволення потреб особистості, суспільства, держави, що є головною вимогою стану наявності стану економічної безпеки.

Поняття енергії увійшло у коло провідних філософських та економічних категорій. Висувається навіть «енергетична теорія капіталу» [17, с.21]. Автор цієї гіпотези К. В. Маркарян, директор НДІ глобальної економіки (Росія), вважає що, «цілепокладанням в господарських відносинах між людьми є їх природна потреба в енергії та засобах її заощадження. Завдяки цьому економіка постає в новій якості – наука про природу взаємодії людства з всесвітом з метою реалізації своєї потреби в енергії» [17, с.17]. Хоча вказана гіпотеза К. В. Маркаряна явно є недостатньо обґрунтованою, можна погодитись з його думкою відносно «енергії, яка повз'язує воедино усі явища природи, у тому числі і її вінець – людину» [17, с.6], що «джерелом збагачення людей є внутрішня енергія Землі й енергія Сонця» [17, с.20].

Враховуючи провідну роль енергії у житті сучасної людини та людської спільноти загалом багатократно виразнішими стають вади та недоліки у виробництві та споживанні енергії на підприємствах, у галузях та народному господарстві України, які у своєму переплетінні та взаємозалежностях багаторазово ускладнюють проблему налагодження політики ефективного енергозбереження як на макро-, так і на мікрорівні економіки країни.

У вищезгаданому Законі України «Про основи національної безпеки України» у складі небезпек економічної сфери виділено таку небезпеку: «неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їхньої поставки, і відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави» [1, с.7]. Тобто в законі фактично виокремлено фактори-загрози енергетичної безпеки. Постає питання щодо вибору показників, які можуть виступити критеріями енергетичної безпеки.

Доцільно зазначити, що для кількісної характеристики ефективності використання енергії у виробництві більш придатним є зворотний показник – енергоємність, а не прямий – енерговіддача. Послідовне і найбільш повне викладення системи прямих та зворотних показників ефективності (результативності) господарсько-фінансової діяльності підприємства наведено доктором економічних наук, професором В. І. Осиповим [18, с.126–198]. Логікою систематизації цих показників на провідну роль у кількісній характеристиці ефективності господарсько-фінансової діяльності підприємства висуваються прямі показники, такі як рентабельність, виробітку, фондівіддача, коефіцієнт обертання оборотних коштів та інші. Але у кількісному аналізі ефективності енерговикористання, як і при аналізі ефективності використання інших видів матеріальних ресурсів, більш застосовуваним виступає зворотний показник ефективності енерговикористання на промислових підприємствах, тобто енергоємність продукції підприємств.

Що стосується інших двох складових енергетичної безпеки – диверсифікації джерел поставки і політики енергозбереження – єдиним, тобто таким, що є загальнопорівняльним та загальнокорисним для кількісної характеристики, також виступає показник енергоємності продукції. Це пояснюється тим, що потреба в диверсифікації постає в разі коли власний видобуток ПЕР не покриває потреб, а потреби в ПЕР залежать саме від рівня енергоємності продукції. Політика енергозбереження спрямована на зменшення питомого енергоспоживання, тобто енергоємності продукції.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у статті проаналізовано сутність національної та економічної безпеки та визначено місце і значення економічної безпеки у комплексній системі складових національної безпеки України. Встановлено сутність факторів економічної безпеки з наданням авторського визначення. Визначено важливе місце серед інших складових економічної безпеки рівня енергетичної безпеки.

Зроблено висновок про те, що дослідження питань підвищення рівня енергетичної

безпеки, як складової економічної безпеки всієї держави, пов'язано із дослідженням рівня ефективності енерговикористання на промислових підприємствах. Аналіз рівня ефективності енерговикористання на промислових підприємствах повинен базуватись на аналізі інформації за показником енергоємності продукції підприємств.

Подальшими напрямками досліджень можуть виступати розгляд методичних питань визначення рівня економічної безпеки із встановленням спектру факторних показників економічної безпеки. Розробка економіко-математичної моделі економічної безпеки держави із розрахунком кількісного рівня економічної безпеки України.

Список використаної літератури

1. Про основи національної безпеки України: Закон України 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
2. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення / [А. І. Шевцов, М. Г. Земляний, А. З. Дорошкевич та ін.]; [за ред. А. І. Шевцова]. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.
3. Башнянин Г. І. Політична економія: [підруч.] / Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведев. – К.: Ельта Ніка-Центр, 2002. – 527 с.
4. Мочерний С. В. Основи економічних знань: [підруч.] / С. В. Мочерний. – К.: Академія, 2001. – 312 с.
5. Економічна теорія: [посіб. вищ. шк.] / [Е. М. Воробйов, А. А. Грищенко, В. М. Лісовицький, В. М. Соколов]; [за заг. ред. Е. М. Воробйова]. – Харків, 2001. – 704 с.
6. Основи економічної теорії: [підруч.] / [за заг. ред. Ю. В. Ніколенко]. – [3-тє вид.]. – К.: ЦУЛ, 2003. – 540 с.
7. Курс экономической теории: [учеб.] / [под общей ред. проф. М. Н. Чекурина, проф. Е. А. Киселевой]. – [изд. 4-е доп. и перераб.]. – Киров: АСА, 2002. – 752 с.
8. Основы экономической теории: [учеб. пособ.] / [под ред. д.э.н., проф. А. К. Покрытана, д.э.н. проф. М. И. Збарского]. – Одесса: АОЗТ ИРЭНТТ, 1999. – 520 с.
9. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи; [пер. с англ. со 2-го изд.]. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 264 с.
10. Макконел К. Р. Экономика: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. / К. Р. Макконел, С. Л. Брю; [пер. с англ. 11-го изд.]. – М.: Республика, 1992. – Т.1. – 399 с.
11. Большой экономический словарь / [под ред. А. Н. Азрилиани]. – [5-е изд. доп. и перераб.]. – М.: Институт новой экономики, 2002. – 1280 с.
12. Ожегов С. М. Словарь русского языка. Около 57000 слов / [под ред. чл. корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой]. – [20-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз., 1988. – 750 с.
13. Словарь иностранных слов; [изд. пятое, стереотип.]. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – 853с.
14. Статистический словарь: [изд. второе, перераб. и доп.]; [гл. ред. М. А. Королев]. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 623 с.
15. Мельник Л. Г. Экономика предприятия: [учеб. пособ.] / Л. Г. Мельник, А. И. Каринцева. – Сумы: Университетская книга, 2002. – 400 с.
16. Осипов В. И. Методы факторного анализа и планирования в промышленности: [учеб. пособ.] / В. И. Осипов. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. – 212 с.
17. Маркарян К. В. Законы сохранения капитала / К. В. Маркарян. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 32 с.
18. Экономика предприятия: [практич. пособ.] / В. И. Осипов, А. И. Ягодзинский, В. Д. Граждан, А. Т. Никифорова. – Одесса: Астропринт, 1998. – Ч. 1. – 356 с.

Прийнято до друку 15.03.2013